

Ошій жашаган аймак-Фергана өрөөнү

Али Жусубалиев*

Аннотация

Орто Азиядагы байыркы дыйканчылык өрөөндөрүнөн болгон Фергана аймагына ислам 712-713-жылдары жайыла баштаган. Бул иште Кутайба ибн Муслимдин Ферганага мусулман араптарды жайгаштыруусу жана ал аркылуу ислам дининин жергиликтүү калк арасында үгүттөлүүсүнүн ролу абдан чоң. Өзгөчө Орто Азия аймагын анын ичинен Фергана аймагын башкарган Саманиддер мамлекети мезгилинде (819-999) ислам дини жергиликтүү калк арасында кенен жайылган. Бул мезгилде Фергана өрөөнүндө айыл-кыштактар, шаарлар гүлдөп өнүккөн. Борбор шаар Ахсикент андан соң Куба жана Ош шаарларында мечиттер, мектептер курулуп, элдин исламды үйрөнүүсүнө, илимдүү болуусуна шарттар түзүлгөн. Улуу жибек жолунун Фергана аркылуу өтүүсү өрөөндө шаарлардын көбөйүп өнүгүүсүнө, соода-сатык иштеринин жандануусуна жана мунун натыйжасында экономиканын өсүүсүнө да себеп болгон. Бул абал Караханиддер мамлекети мезгилинде да уланган. Ал мезгилде Өзгөн шаары мамлекеттин борбору болуп, маанилүү маданият шаарына айланган. Мында курулган билим берүү жайларынан илим алган инсандар калктын диний сабаттуулугун жогорулатуу үчүн кызматтарды жасашкан. Алардын башында Али ибн Осмон ал-Ошій сыяктуу аалымдар келет.

Ачкыч сөздөр: Фергана, ислам, Караханиддер, Ош, билим берүү.

Fergana Vadisi: Üşî'nin Yaşadığı Bölge

Öz

Orta Asya'daki en eski yerleşim ve ziraat yerlerinden biri olan Fergana bölgesine İslamiyet 712-713. yıllarında yayılmaya başlamıştır. Bu işin gerçekleşmesinde Kuteybe b. Muslim'in Fergana'ya müslüman arapları yerleştirmesi ve bu vesileyle İslamiyetin yerli halk arasında tebliğ faaliyetlerinin rolü büyüktür. Özellikle Orta Asya'yı onun içerisinde Fergana bölgesini idare eden Samanoğulları devleti döneminde (819-999) İslamiyet yerli halk arasında iyice yayılmıştır. Bu dönemde Fergana bölgesinde köy ve şehir hayatı gelişmiştir. Başkent Ahsikent ondan sonra Kuba ve Oş şehirlerinde camiler, okullar inşa edilerek halkın İslamiyet'i öğrenmesine, ilimli olmasına şartlar sağlanmıştır. Büyük İpek Yolu'nun Fergana üzerinden geçmesi bölgede şehirlerin gelişip büyümesine, ticaret işlerinin canlanmasına ve bunun neticesinde ekonominin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu durum Karahanlılar devleti döneminde de devam etmiştir. O dönemde Özkent şehri devletin başkenti olarak, önemli kültür merkezine dönüşmüştür. Bu çerçevede eğitim kurumlarından eğitim gören insanlar halkın dini yönden bilgi sahibi olması için faaliyetler yapmışlardır. Onların arasında Ali b. Osman el-Üşî gibi alimler gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fergana, İslamiyet, Karahanlılar, Oş, Eğitim.

The Region Fergana Living of The al-Üshî

Abstract

Islam is spread in 712-713 year in Central Asia in region Fergana. The main role was Kutaiba ibn Muslim for arabic muslims accommodation and spread İslam religion. İslam is widespread era of the Samanid state in 819-999 especially, area of the Central Asia district of the Fergana. This time, Fergana region was developing. Mosques, schools were built in the capital of the city Ahsikent, Cuba and Osh. The main aim were to built to get education and opportunity for people. The development of the towns, trade and economy cause of the great Silk Road cities. This situation continued during the

* Доцент, ОшМУ теология факультети, alijusubaliev@gmail.com

Kharahanid state. At that time, Ozgon was famous and capital of the Kharahanid state. Many scholars got education scholars from this built institutions. One of them Ali b. Uthmān al-Ūshī.

Keywords: Fergana, Islam, Osh, Education.

Фергана сөзү алгач ирет пехлевий булактарында “паркана” деген түрдө кездешет. Мунун кандай мааниге келгендиги тууралуу маалыматыбыз жок.¹ Кытай булактарында болсо “даван” деп аталары баяндалат. Бул сөз эки сөздөн туруп, “да” (чоң) жана “ван” (аймак) маанисине келет.² Кытай саякатчысы Чанг-Киен (Б.з.ч.128) бул аймакка Та-юан деп атаган. Бартольд Ферганага алгач по-ло-на, андан соң па-хан-на, по-хан жана фей-хан деп аталгандыгын жазат.³ Мусулман географтары болсо аймакка Фергана деп аташкан.⁴

Фергана аймагынын географиялык абалы жөнүндө мусулман географтары маанилүү маалыматтарды берет. Макдиси жана башка кээ бир мусулман географтары Фергананы Маверауннахрдын чыгыш тарабында орун алган аймак катары сүрөттөшөт.⁵ Географтардын берген маалыматтарынын негизинде Бартольд жана Китапчы бул өрөөндү төмөнкүдөй чектейт: Фергана өрөөнү, түштүктө Алай, Түркстан тоолору, түндүк-батышта Курама, Чаткал тоолору, түндүк-чыгышта Фергана тоолору, батышта Сыр-Дарыя агып өткөн тар өткөөл аркылуу Ачталаа менен бириккен үч бурчтук түрүндө созулуп жаткан өрөөн саналат.⁶

Фергана өрөөнү, Орто Азиядагы эң эски отурукташкан жерлерден бири болуп, бул жерде Жер ортолук деңиз расасына таандык доликосефал адамдар жашаган.⁷ Коло дооруна келгенде болсо, бракисефал расанын Аму-Дарыяга жана Фергананын

1 Хуршут, Энвер, *Паркана-Давань-Фергана*, Бишкек, 1998, 4.

2 Хуршут, *Паркана-Давань-Фергана*, 4.

3 Barthold, «Fergana», *Ī.A.*, IV, 558.

4 Макдисий, *Ахсанут-такасим фи маърифатил -акалим*, Лейден, 1906, 262; Истахрий, *Китабул-масалик вал-мамалик*, Франкфурт 1992, 161.

5 Макдисий, *Ахсанут-такасим*, 262; Истахрий, *Китабул-масалик*, 161; Ибн Хавкал, *Китабу суратил-арз*, Лейден, 1939, II, 512; Якут ал-Хамавий, *Китабу муъжамил-булдан*, Франкфурт, 1994, VI, 364.

6 Barthold, «Fergana», 558; Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994, 180.

7 Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1991, 5.

ичкерки аймактарына дейре келишкендиги көрүүгө болот. Алтайдагы бракисефал расага да абдан жакын болгон бул инсандар кийинки согдулардын ата-бабалары болушкан.⁸ Б.з.ч. 1700 жылынан баштап болсо Орто Азияда анын ичинде Ферганада көчмөн жана согушчан бир коомго таандык издерди көрүүгө болот. “Андронов адамы” деп аталган бул эл, түрк элдеринин прототибин түзөт.⁹

Александр Македонскийдин Орто Азияны басып алуусу мезгилинде Грек булактары бул жана Сыр-Дарыянын ары жагында жашаган элдерге сактар деп аташкан. Сактардын кайсыл улутка таандык экендиги бүгүнкү күндө да талаш маселе бойдон турат.¹⁰ Гунндар доорунда Фергана элинин түрк болуу ыктымалдуулугу абдан аз болгон. Бул аймакта жашаган перстер Орто Азия жана Кытайга баруучу кербендерди ушул жерден чыгарышкан.¹¹ Кытай булактарында болсо Фергана ошол доордо 60.000 үй-бүлөлүк (300.000 инсан) деңгээлде көп эл жашаган аймак болгон. Шаар жана кыштактары да 70 чакты болгон.¹² Ошол эле Гунн доорунда Тянь-Шань тоолорунан Ферганага көп жолу көч аракеттери болгон. Бул жаңы келген уруулардын башында юэчжилер жана вусундар турган.¹³ Өгел, б.з.ч. 659-жылга чейин аймактын Кушан маданиятын абдан көңүл буруп сактагандыгын бирок бул жылдан баштап түрк маданиятынын үлгүлөрү акырындык менен көрүнө баштагандыгын белгилейт.¹⁴ Фергана чындап бул убактан баштап түрктөшө баштаган. Эсин, биздин замандын алгачкы жылдарында Фергана жана Шаштын (Ташкент) айланасында жашаган элдердин түрктөшкөндүгүн айтуу менен муну илгерки доорлорго дейре алып барат.¹⁵ Фрие (Frye) түрктөрдүн Фергана жана Маверауннахрдын башка аймактарында илгертен бери жашашкандыктарын кабыл кылуу менен башка булактарды да тастыктайт.¹⁶ Өзбек тарыхчылары болсо VIII кылымдагы Ферганада карлуктардын жашашкандыктарын белгилешет.¹⁷ Түрк каганаты Фергана өрөөнүн өздөрүнө караткан мезгилден баштап, бул жерде түрк тилинде аталган ханзаада аттарын учуратууга болот.¹⁸

Улуу жибек жолунун Фергана аркылуу өтүүсү өрөөндө шаарлардын көбөйүп өнүгүүсүнө, соода-сатык иштеринин жандануусуна жана мунун натыйжасында экономиканын өсүүсүнө себеп болгон. Бул соода жолу аркылуу жибекчилик III кылымдан баштап Кытайдан Чыгыш Түркстан жана Фергана өрөөнүнө жайылган. Жибек жолундагы соодада аттардын да мааниси артып, бир аттын баасы VIII кылымда 40 таңгак жибекке тең абалга келген. Бул жерде Ферганада өстүрүлгөн аттар

8 Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, 6.

9 Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, 7.

10 İlhami Durmuş, *İskitler*, Ankara, 1993. 4.

11 Durmuş, *İskitler*, 79.

12 Barthold, «Fergana», 558.

13 Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, 177; Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul, 1978, 52.

14 Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, 178-179.

15 Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, 52.

16 Frye, Richard Nelson, *Orta Çağın Başarısız Buhara Örneği*, (trc. Hasan Kurt), Ankara, 2000, 134.

17 Комиссия, *Өзбекстан халклары тарихи*, Ташкент 1992, I, 113.

18 Barthold, «Fergana», 559.

маанилүү роль ойногон.¹⁹ Жогоруда Фергана өрөөнүндө 70 чакты шаары кыштактардын болгондугун айтканбыз. Бул доордо Фергананын эң маанилүү борбору Касан шаары болуп, шаардын эли соодагерлерден турган.²⁰

Фергана өрөөнү Орто Азияда Улуу жибек жолу өткөн маанилүү аймак саналат. Мындан улам аймак ар дайым диний ишенимдер кездешкен жана жайылган аймак катары белгилүү. Албетте Китапчы белгилегендей эле Маверауннахрдын ичинде орун алган Фергана өрөөнү социалдык жактан болгон сыяктуу диндер жана ишенимдер жагынан да бир бүтүндүктү түзбөгөндүктөн улам козмополиттик аймак катары алдыбызга чыгат.²¹ Тарыхчы Китапчы Маверауннахр анын ичинде Ферганада жайылган диндер тууралуу бизге бир картаны сунушташат. Карта боюнча Ферганада жайылган буддизм, зороастризм жана манихеизм болгон.²² Бирок башка булактарды карап чыкканыбызда ал диндердин катарына христиан дининин бир агымы болгон несторианствону да кошууга болот.²³

а. Буддизм

Б.з.ч. VI кылымда Индияда пайда болгон буддизм дини исламдан мурунку мезгилде Ферганада жайылган. Аталган диндин өрөөнгө келүүсү Кушан падышачылыгы дооруна туура келет. Б.з.ч. II кылымда гунндардын басымы менен көчүүгө аргасыз калган юечжилер Кытайдын түндүк тарабынан Сыр-Дарыяга карап көчүшкөн. Бул жердеги сактарды жерлерин таштап түштүк-батыш тарапка Авганистанга карай барышып Кушан падышачылыгын курушкан.²⁴ Б.з. 50 – жылдарында Ирандын да көпчүлүк бөлүгү жана Индияга дейре жайылган мамлекет үч кылымдан ашык өмүр сүргөн.²⁵ Индиядагы буддизм дини да ушулар аркылуу Фергана жана бул аймак аркылуу Кытайга дейре жайылуусун уланткан.²⁶ Кушан падышачылыгынын Фергана өрөөнүн да караткандыктары тууралуу маалыматтарды учурата албадык. Бирок аталган мамлекеттин карамагына Фергананын чыгышында жайгашкан Чыгыш Түркстандын да киргендигинен улам буддизм дини бул аймакта да жайылган.²⁷ Бул доордо өзгөчө Канишка падышанын доорунда буддист тексттер индус тилинен кушан тилине андан соң согдуча жана кытайчага которулган.

Б.з. VII кылымында буддизм бул аймакта башка диндерге салыштырмалуу начарлаган. Бир кытайлык саякатчынын эскерүүлөрүндө жазылгандай Будданын айкелдерин жана монастырларын бир гана Согду аймагында көрүүгө мүмкүн болгон. Согду аймагынын борбору болгон Самаркандта эки гана Буддист монастырынын бар

19 Аскарлов, *Өзбекстан тарихи*, Ташкент, 1994. 182,183.

20 Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, 80.

21 Kitapçı, “Sosyal, Siyasî ve Dinî Yönleri ile İslâmî Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Mâverâünnehr)”, *Diyanet Dergisi*, XVII, 5, (Eylül-Ekim 1978), 283.

22 Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, 68.

23 А. Абдиназаров, “Карлуктар” *Ош областы энциклопедия*, Бишкек 1995, 284.

24 Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumî Vaziyeti*, Ankara, trz. 11-12.

25 Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, 49.

26 Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara Örneği*, 50; Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, 60-61.

27 *Özbekiston Halkları Tarihi*, 1, 50.

экендигин жана зороастризм динин тутунуучулардын буддисттердин монастырларда сыйынууларына тоскоол болушкандыгын атүгүл оор запкы көрсөтүшөөрүн белгилейт.²⁸

б. Зороастризм

Арийлердин диндеринен саналган зороастризмдин пайда болгон жери кайсыл жер экени тууралуу эки көз караш бар. “Батыш теориясы” катары белгилүү болгон биринчи көз караш боюнча бул диндин мекени Мидия эсептелет. Экинчи “чыгыш теория” боюнча анын мекени Орто Азия саналат. Бул көз караштын тарапкерлери көпчүлүк учурда зороастризмди Хarezм менен байланыштырышат. Авестада баяндалган “адархурра” ыйык отунун Хarezмде күйгүзүлгөндүгүн далилдөөгө аракет кылышат. Бул окуя Айриан-Васае мамлекетинде болуп өткөн. Айриан-Васаеда баяндалган жаратылыш болсо географиялык жактан Хarezм аймагына туура келет.²⁹ Зороастризмдин мекени кайсыл жер болсо да, бул диндин жайылуусунда Сасаниддер империясы чоң роль ойногон. Китапчы Каетаниден алган маалымат боюнча иудаизм дини исрайил уулдары менен кандай улутташкан болсо, зороастризм да убакыттын өтүшү менен Ирандын улуттук динине айланган.³⁰

Зороастризмдин жайылуусунда Сасанид династиясы жана мамлекетинин жардамы чоң болсо да, Фергана өрөөнү бул мамлекетке көз каранды болгон эмес. Буга карабастан зороастризмдин Ферганада жайылуусунда таасири тийген. Жогоруда белгилегенибиздей диндердин жайылуусунда Улуу жибек жолунун мааниси абдан чоң болгон. Соода тармагында атак-даңкка ээ болгон согдулар ошол мезгилде зороастризмди кабыл кылышып, бул динди Орто Азиянын ар түрдүү жерлерине жайышкан.³¹

Зороастризмдин Фергана өрөөнүнө жайылуусунун эң ачык мисалдарын мусулман географтарынын бул аймактагы шаарларга байланыштуу баяндамаларында көрүүгө болот. Мисалы, Ибн Хавкал өзүнүн эмгегинде Ош шаарынын үч дарбазасы бар экенин жана булардан бирөөсүнүн “Бабул-мугкеде” (мугкеде дарбазасы /отко сыйынгандардын ибадатканасына баруучу дарбаза)³² экендигин белгилейт. Ошол сыяктуу Фергана өрөөнүнүн ар бир шаарында же кеминде көпчүлүк шаарларында отпарастардын жашагандыктарын айтууга болот. Будисттер менен зороастризм динин тутунгандардын Орто Азиядагы абалына байланыштуу Темир дарбазанын түштүк аймактарында буддизмдин, түндүк аймактарына караган Ферганада болсо зороастризмдин абдан кенен жайылгандыгы тууралуу пикирди кытайлык саякатчынын эскерүүлөрү³³ да тастыктайт. Бернштам зороастризмдин мезгилдин өтүшү менен Ферганада абдан кенен жайылгандыгын

28 Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, 64.

29 *Özbekiston Halkları Tarihi*, I, 27.

30 Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, 58.

31 Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara Örneği*, 101.

32 Ибн Хавкал, *Китабу суратил-арз*, II, 513; Абдиназаров, “Ош областтын борбору”, *Ош областы энциклопедия*, 135.

33 Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, 64.

жана мунун эң таасын мисалы катары Сох кыштагындагы аябай чоң зороастризм өкүлдөрүнүн көрүстөнү тастыктап тураарын белгилейт. Фергана өрөөнүнүн көптөгөн жерлеринде зороастризмге таандык айкелдер сакталып калган. Мунун дагы бир мисалын ошол эле 1899-жылы Сох айылында табылган жылан айкелинен көрүүгө болот.³⁴

в. Христиан дини

Христиан дининин бир агымы болгон несториандык Исанын кудай болгондугун кабыл кылбагандыктан негизги христиан жамааттарына каршы чыккан болчу. Ошол себептен алар чыгышка көчүүгө аргасыз калышкан.³⁵ Чыгышта христиан дини несториан агымы аркылуу 635- жылы Кытайга дейре жеткен болчу.³⁶ Б.з. VI кылымында Орто Азияга келген несториан агымынын өкүлдөрү бул жерде зороастризм менен буддизмдин ортосунда кылымдар бою уланган атаандаштык менен күрөштөрдү көрүшкөн.³⁷ Мындан пайдаланган несториандар, Орто Азиянын маанилүү шаарларынан болгон Самаркандка бир метрополиттик курушкан. Атүгүл мунун артынан Чыгыш Түркстанда Кашкар метрополиттиги курулуп, түрк элдери жашаган аймактарда жайылууга мүмкүнчүлүк алышкан.³⁸

Христиан дини түрк элдери жашаган Фергана өрөөнүндө да жайылууга мүмкүнчүлүк алган. Булактардан VIII кылымда Фергана аймагында карлуктардын христиан дининин несториан агымын кабыл кылышкандыгын³⁹ билебиз. Мында Самарканд метрополиттиги менен Кашкар метрополиттиктеринин ролу абдан чоң болгон.

г. Манихеизм

Исламга чейин Фергана өрөөнүндө жайылган диндерден бири манихеизм. Сасаниддердин доорунда башка диндер сыяктуу Иранда пайда болгон Манихеизмдин (III кылымдын башы) куруучусу болгон Манинин кыйноолор аркылуу өлтүрүлүүсүнөн кийин, бул динди тутунуучулардын көпчүлүк бөлүгү Орто Азияга баш паанек издеп келишип үгүт иштерин бул жерде да улантышкан. Алар диний пропагандаларын улантышып христиандар сыяктуу өздөрүнө Самаркандты борбор катары кабыл кылышкан. Манихеисттер согдулук соодагерлердин кербендерине кошулушуп Орто Азиянын ар бурчуна диндерин жаюуга аракет жасашкан. Китапчы эмгегинде Бартольддон пайдаланып Хсуан Цанг мезгилинде Сыр-Дарыя менен Чүй арасындагы кенен аймакта өзү жалгыз ээлик кылган диндин манихеизм болуусу мүмкүн экендигин⁴⁰ жазат. Бул аймакка албетте Фергана өрөөнү да кирээри маалым.

34 Бернштам, *Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана*, I-II, Бишкек, 1997. 257.

35 Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara, 1998, 227.

36 Demirci, Kürşat, "Hristiyanlık", *İ.A. (D.İ.A.)*, İstanbul, 1998, XVII, 334.

37 Barthold, *Türkistan*, 195.

38 Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, 66-67.

39 Абдиназаров, "Карлуктар", 284.

40 Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, 68-69.

Мунун эң таасын мисалын VIII кылымда Фергана жана ага чектеш аймактарда жашаган карлуктардын манихеизмди кабыл кылуулары⁴¹ тастыктап турат.

571-жылдан 590-жылга дейре Византия империясы менен кандуу согуш жүргүзгөн Сасаниддер империясы 19 жылдык согуштан соң жетинчи кылымдын ортолоруна карай эски күч кубаттарын маанилүү деңгээлде жоготушкан. Араптар 21/642-жылы Сасаниддер империясынын кошуунун Нихавендде оор жоготууга учураткан. Бул жеңилүүдөн кийин Сасаниддер кайра өздөрүнө келүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан эмес. 22/642-643-жылы Ахнеф ибн Кайс Хоросан аймагын каратууга аракеттенип, Белх шаарына дейре кирип келген. Азирети Умар анын Маверауннахрга кирүүсүнө уруксат бербегендиктен Белх мусулман араптардын чек ара шаары болгон.⁴² Азирети Осмон доорунда болсо, Жамал Карши Ферганага байланыштуу кызыктуу маалыматтарды берет. Андагы маалыматта Мухаммед ибн Жарир аттуу мусулман аскер башчысы, Азирети Осмон доорунда (23-35/644-656) кайры дин түрктөргө каршы жихадка чыгышат. Ал көпчүлүгү сахаба жана табиинден турган 2700 жоокерлик кошууну менен Аму-Дарыяны басып өтүп, түрк өлкөлөрүнө карай жүрүш жасап Фергананын чыгышына дейре келишет. Бирок мында мусулман кошууну кайры диндердин катуу каршылыгына кабылышкан. Алардын аскер башчысы Мухаммед ибн Жарир башында турган сахаба жана табииндин баары түгөл шейит кетишкен. Алардын мүрзөлөрү Фергана өрөөнүнүн чыгышында Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районунун Сафид-Булан деген мусулман кабырлары турган жерде көмүлүү турат.⁴³

Хажжаж ибн Юсуфтун Абдулмалик тарабынан Иракка башкаруучу болуп дайындалуусунан кийин, батышта болгон өңдүү чыгышта да каратып алуу иш аракеттери тездеген. 86/705-жылы Хажжаж тарабынан Хоросан башкаруучулугуна Кутайба ибн Муслим дайындалган.⁴⁴ Башкаруучулук мансабына олтурган соң, Кутайба уруулар ортосундагы күрөштү жоготууга аракет жасаган. Көп өтпөй бул ишинде ийгиликке жетишкен жана каратып алуу иштеринин алдыңкы планга чыгуусун камсыздай алган.⁴⁵ Өзгөчө бул мезгилде Маверауннахр аймактарынын каратылуусунда Кутайбанын алдында каршылык көрсөтө турган күчтүү мамлекет жок болгон.

Кутайба Хоросанга бийликке келгенде оболу начарлаган мамлекеттин күчүн, абройун жаңыдан камсыздаган жана кошуунун жаңыдан иретке салган. Мындан кийин ал чоң соода борбору болгон Бейкентке чабуул жасап, шаардыктардын жапа тырмак каршы чыгууларына карабастан бул жерди каратууга жетишишкен (88/706).⁴⁶ Бейкент шаары каратылган соң Кутайба аймактагы эң бай жана чоң шаарлардан

41 Комиссия, *Ош областы*, Фрунзе, 1989, 284.

42 Taberî, IV, s.171; İbn Kesîr, VII, s.128; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara, 1998, 37.

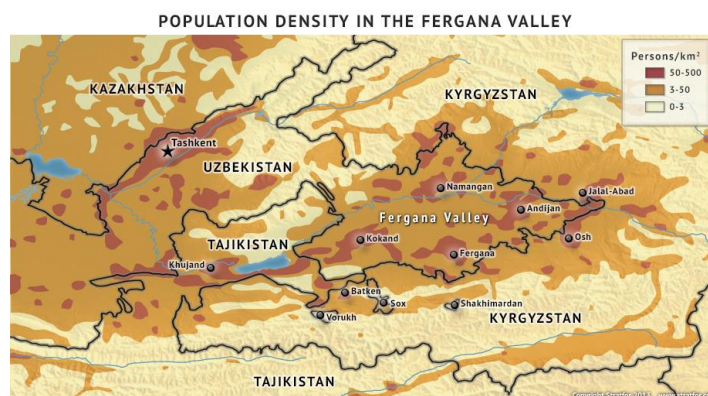
43 Barthold, "Fergana", *İ.A.*, (M.E.B.), IV, 560; Barthold, *Türkistan*, 174.

44 İbn A'sem, a.g.e., IV, s.151; Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 1995, 198.

45 Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, 159.

46 Taberî, *Tarihu'r-Rusul*, Kahire, trz. VI, 430; Kitapçı, *Türkistanda Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, İstanbul, 1988, 16.

болгон Бухараны көздөй жүрүш жасаган. Көп күндүк курчоо жана оор жоготуулардан кийин төртүнчү жолу жана толук түрдө шаарды каратууга жетишкен.⁴⁷ Булар менен эле чектелбеген Кутайба Талакан, Кеш, Несеф жана Фарябды каратууга жетишкен.⁴⁸

Эми мөөнөт Маверауннахрдын маанилүү шаарларынан бири болгон Самаркандка келген. Кутайба өзүнөн мурда түзүлгөн келишимге көңүл бурбастан чоң кошуун менен шаарга карай бет алып аны курчоого алган. Жергиликтүү калктын бардык күч аракеттерине карабай Кутайба Самаркандды каратууга жетишишкен.⁴⁹ Таберийнин эмгегиндеги маалыматта Самарканд өкүмдары Фергана жана Шаша өкүмдарларынан жардам сурап кайрылган эле. Бул жардамды сурап жатып аларга Самарканддын Сыр-Дарыянын боюндагы жалгыз коргонуу чеги болгондугун эстеткен болчу. Бириккен кошуундардын бардык аракеттерине карабай мусалман араптар бул согушта жеңишке жетишишкен.⁵⁰ Эми кезек Сыр-Дарыянын боюндагы маанилүү аймактардан болгон Фергана жана Шашка келген.

Кутайбанын Самаркандды каратуудан негизги максат бул жерди аскердик гарнизон турган борбор кылып Фергана менен Шашты каратуу болгон. Кутайба Фергана менен Шашка жасай турган аскердик жүрүштөн мурун Бухара, Кеш, Несеф жана Хarezм элдерине жыйырма миң жоокер жиберүүлөрүн шарт кошкон болчу. Алар да бул шартты орундатышып, Кутайбанын кошууну менен бирге сапарга чыгышкан. Кутайба кошууну менен Самаркандка келгенде, кошуунун экиге бөлөт. Бухара, Кеш, Несеф жана Хarezм калкынан турган жоокерлерди арап аскер башчыларынын башчылыгында Шаш тарапка жиберет. Өзү болсо мусулман араптардан турган кошуундун башчылыгында Хоженд жана Ферганага карай сапар тарткан. Кошуунун экиге бөлүүнүн негизги себеби Шаш менен Фергана өкүмдарларынын биригип каршы чыгууларына мүмкүндүк түзбөө жана аларды өз өзүнчө кыйратуу болгон.

47 Taberî, *Tarihu'r-Rusul*, VI, 439-440; Kitapçı, *Türkistanda Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, 16.

48 Taberî, *Tarihu'r-Rusul*, VI, 462; Kitapçı, *Türkistanda Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, 16.

49 Taberî, *Tarihu'r-Rusul*, VI, 462; Kitapçı, *Türkistanda Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, 16.

50 Taberî, *Tarihu'r-Rusul*, VI, 478; Yıldız, s. 42; Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, 68.

Ферганалыктар Кутайбаны Хоженд шаарынын алдында каршы алышкан. Кутайба аябай катуу салгылашудан кийин ферганалыктарды жеңилүүгө учураткан. Акырында Фергананын борбордук шаары болгон Касандын алдына келип жеткен. Бул жерде Шашка жиберген кошуун менен биригишкен. Касанды караткан соң шаарды өрттөп күлгө айланткан.⁵¹ Тарыхчы Белазурийде Кутайбанын бир тууганы Салихтин кошуундун башында туруп Касанды, Орештти, Беянхар жана Ферганага караштуу эски борбор шаар болгон Ахсикентти караткандыгы⁵² тууралуу кабар берилет. Ошол эле Белазурий бир башка кабарда Кутайбанын Фергана өрөөнүнүн бир гана бөлүгүн карата алгандыгын⁵³ белгилейт.

Жыйынтыктап айтканда Фергана мына ушул мезгилден баштап (94/713) Умаййад мамлекетинин карамагына өтүп, ислам дининин жайылуусуна эшиктерин ачкан. Фергана өкүмдары (ихшид) болсо, Кутайбанын бул сапарынан кийин Кытайга элчилик жөнөтүп жардам сурап кайрылган. Ошентип Кытай императорунан жардам сураган алгачкы өкүмдар, Кытайдын карамагына өтүү шарты менен эски мансабына келүүнү каалаган Фергана өкүмдары болгон.⁵⁴

Атактуу мусулман аскер башчы Кутайба Фергананы караткан соң (94/713) бул аймакта башка шаар жана кыштактарда болгон сыяктуу көптөгөн мечиттер курулган⁵⁵ жана жергиликтүү калктан бир бөлүгү ислам динин кабыл алышкан. Айта кетүүчү жагдай Кутайбанын Умаййад халифасы Сулайманга каршы көтөрүлүшү мына ошол мечиттерден биринде, Фергана жамы-мечитинде болуп өткөн. Ал ошондой эле Маверауннахрдын башка шаарларында кылгандай⁵⁶ Фергана өрөөнүнө да мусулман араптарды жайгаштырган.⁵⁷ Кутайба Ферганага жана башка шаарларга мусулман араптарды жайгаштыруу менен биринчиден аймакта бийликти чыңдоону, тактап айтканда зарыл болгон учурда алардан жардам алууну, экинчиден ислам дининин жайылуусун, жергиликтүү эл менен мусулман араптардын аралашуусун тактап айтканда жергиликтүү калкты исламга жана мусулман мамлекетине болгон мамилесин жакшыртууну максат кылган.

Мындан сырткары Кутайба аталган аймакка алгач ирет өзүнө баш ийген башкаруучуну дайындоосу саналат. Бартольд жана башка тарыхчылардын пикиринде Ферганага буга чейин башкаруучу дайындалган эмес болчу. Себеби ал жылдары эч бир арап башкаруучусу Фергана сыяктуу борбордон алыста жайгашкан аймакта башкаруучулук кылууну каалабайт эле.⁵⁸ Таберийнин эмгегиндеги маалыматта⁵⁹ Ферганага башкаруучу болуп дайындалган алгачкы киши Исам ибн Абдуллах болгон.

51 İbnu'l-Esir, V, ss.522-523; İbn A'sem, VIII, ss.185-186; Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asiya'nın Umumî Vaziyeti*, 73; Gibb, s.42.

52 Белазурий, 611.

53 Белазурий, 615.

54 Yıldız, ss.57-58; Günaltay, ss.74-75.

55 J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu* (trc. F. Işıltan), Ankara, 1960, s.209.

56 Barthold, *Türkistan*, s.201.

57 Белазурий, 628-629.

58 Gibb, s.42; Barthold, a.g.e., s.201.

59 Taberî, *Tarîhu'r-Rusul*, VI, 500.

Бартольд да Исфара шаарында «Исам ибн Абдуллах ал-Бахилий өтмөгү» деп аталган жердин Фергана өкүмдары тарабынан согдуларга берилгендигин жана Исам ибн Абдуллахтын бул жерге Кутайба тарабынан башкаруучу болуп дайындалгандыгын⁶⁰ белгилейт.

Кутайбанын мынчалык эбегейсиз территорияны каратуусунда шексиз анын жөндөмдүү аскер башчы болгондугунун ролу чоң. Бирок Wellhausen анын мынчалык ийгиликтерди багынткандыгын “ал көбүнчө ийгиликтерге мээримсиздик аркылуу жеткен» деп белгилейт.⁶¹ Албетте анын ийгиликтерге жетүүсүндө Хажжакдын орду болгондугун унутпоо керек. Кутайба Хажжакдын өлүм кабарын сапар учурунда Шаштын жакынында билген.⁶² Хажжакдын өлүмү Кутайбага абдан катуу таасирин тийгизген. Себеби Хажжак, Кутайбага толук түрдө ишенгендиктен анын ар бир иш-аракетин бар күчү менен колдогон, аны сарай жана анын айланасынан келе турган коркунучтардан да коргогон. Ал Шашка болгон сапарынан артка кайтып, кошуунунун бир бөлүгүн Бухарага, бир бөлүгүн Кеш жана Несефке жиберген. Калган бөлүк менен бирге Мервке кайтат. Ушундай кыйын кырдаалда халифа Валидден Кутайбаны колдоо иретиндеги кат келген.⁶³ Бирок бул колдоо узакка созулган жок. Валиддин өлүмү жана анын ордуна бир тууганы Сулаймандын халифа болуп тактыга олтуруусу, Кутайбаны кайрадан үмүтсүздүккө түшүргөн. Себеби жаңы халифа Сулайман менен ортосунда душмандык, келишпестик бар болчу. Ал эми Сулайман эски душмандарынан өч ала баштаган болчу. Кутайба жаңы халифанын мындай мүнөзүн жакшы билгендиктен ага каршы козголоң чыгарат.⁶⁴ Белазурийнин эмгегинде халифа Валид өлүп, Сулайман халифа болгондо, Кутайбанын мындай дегендигин баяндайт: «Хабаннакатул-Ааиши» (акмактын бири) халифаңар болду.⁶⁵ Себеби Сулайман байлыгы, мал-мүлкү болгондорго кайрымдуулук жана ихсан кылып, ал эми чыныгы муктаж, жардам көрсөтүлүүсү зарыл болгондорго жардам берчү эмес. Кутайба Хажжак ибн Юсуфтун халифага добуш берүүнү каалабаган куфалыктарга карата жасаган тактиканы, башкача түрдө өзүнүн аскерлерине жасоону туура көрөт. Оболу ал Фергана мечитине келет. Кошуундун бардык өкүлдөрүн ал жерге топтойт. Мечит оозунан бери жык толот. Акырында Кутайба ишенимдүү кадам таштап минберге чыгып, айткан таасирдүү сөздөрү аркылуу кошуун мүчөлөрүнө жана аскер башчыларга өзүнүн ким экендигин айтып, халифага каршы козголоң чыгарып, колдоп берүүлөрүн суранат. Бирок кошуундагы аскерлер таш сыяктуу эч нерсе деп жооп беришпейт. Мындайды эч күтпөгөн Кутайба, аябай ачууга алдырып, минберден түшпөй туруп урууларга жана уруу башчыларга акаарат сөздөрдү айтып тилдейт. Атүгүл өзүн тынчтандырууну каалаган адамдарды тилдейт. Акырында албетте белгилүү болгондой ачуулуу уруу башчылары тарабынан Кутайба

60 Barthold, a.g.e., 500; Bernštam, *Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана*, 261.

61 Wellhausen, a.g.e, 208-209.

62 İbnu'l-Esir, IV, s.525.

63 Taberî, *Tarihü'r-Rusul*, VI, 492-493; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, İstanbul, 1991, I, 257.

64 Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asiya'nın Umumi Vaziyeti*, 77.

65 Белазурий, 615-619.

өлтүрүлөт (96/714).⁶⁶ Ошентип Фергана мечити алгачкы эле доорлордо ушундай трагедиялуу окуяга күбө болгон.

Белгилүү мусулман географы Истахрий саманиддер доорунда (ө.ж. 346/957) жашап, Орто Азия калкын башка аймактагы элден айырмалап турган өзгөчөлүктөрүн белгилеп ислам динин аябай бекем карманышарын жазат:⁶⁷ «Мусулман өлкөлөрүндөгү байлык жана мал-мүлк ээлеринин көбү акча каражаттарын туура эмес иштерге, тактап айтканда ичкилик, кумар сыяктуу Алланын ыраазы болбой турган көптөгөн жаман иштер үчүн сарптоодо бири-бири менен жарышып жаткандай. Бирок бул байлардан аябай азы тескерисинче акча каражаттарын жакшылык иштерге сарпташат. Ал эми Маверауннахрда (Орто Азиянын мусулман араптар тарабынан аталышы) абал мындай эмес. Бул жердеги байлардын көпчүлүгү алардан тескери мал-мүлктөрүн Алланын жолунда сарпташат. Рибаттар, жол жана көпүрөлөр салышат, дин үчүн жихадка үгүттөшөт. А бирок алардан абдан азы байлыктарын оюн-зоок жана натуура иштерге жумшашат. Ал жерлерде суу булагы, суу ичүүчү жай, маанилүү өтмөктөр, атүгүл мусаапыр жана жолоочулардын муктаждыктарын камсыздоочу рибаттары болбогон эч бир шаар, район жана кыштак жок. Менин билишимче Маверауннахрда мындай кызматтарды аткарган рибаттардын саны 10 000. Муктаж инсандар рибаттарда каалаганчалык кала алышат, алардын тамак-аш, калуулары камсыздалгандай эле малдарынын да каралуусу камсыздалган».

Маверауннахрдын маанилүү аймактарынан бири болгон Ферганада да маанилүү өзгөрүүлөр болуп, элдин социалдык турмушу жогорулаган. Фергана Маверауннахрдагы эл абдан жыш жашаган жана шаар кыштактары да аябай көп өрөөн болуп саналат. Шаар жана кыштактардын көптүгүнөн улам рибаттарга көп муктаждык туулган эмес.⁶⁸ Бирок бул рибаттар болгон эмес деген түшүнүктү пайда кылбоосу тийиш.

Фергананын эли рибат жана көпүрөлөрдү куруу менен бирге акча каражаттарын жана мал-мүлктөрүн мечит курганга да сарпташкан. Мақдисий Ферганада мечити болгон кырк шаар жана кыштакты санап өтөт. Шаарларды эсептеп жатып отуз биринин атын атап борбор шаардын сыртында аларды үч топко бөлөт: Миянрудан аймагы (Насрабад, Минара, Ренжед, Шикит, Заркан, Хайрлам, Бешбешан, Уштикан, Зендерамиш, Өзгөн), Нася аймагы (Ош, Куба, Беренк, Маргалан, Риштан, Ванкес, Кенд), Вагиз аймагы (Букенд, Касан, Баб, Чарек, Ашт, Тубкар, Авал, Дижеркерд, Невкад-Мискан, Биган, Тисхан, Жидгил, Шавдан).⁶⁹ Атап өткөн отуз бир шаар жана кыштактын ар биринде мечит салынган болуп борбор шаар Ахсикентте өзгөчө Айт намаз окулуучу жай болгондугу да жазылат. Мақдисий бул жерде кыштактарды эсептеп өтпөстөн Фергана өрөөнүнө караштуу Хоженд шаарын аймактын ичинде белгилебейт. Мақдисий чек арадагы шаар эсептелген Ошту сүрөттөп жатып андагы

66 Караңыз. Taberî, *Tarîhu'r-Rusul*, VI, 506-519; Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumî Vaziyeti*, 77-78; Kitapçı, *İslâmiyet ve Türkler*, 165.

67 İstahrî, s.161.

68 Бернштам, *Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана*, 267.

69 Мақдисий, *Ахсанут-такасим*, 1906, 271-272.

рибат жөнүндө да баяндайт.⁷⁰ Буга окшогон маалыматтар башка мусулман географтары тарабынан да берилет.⁷¹

Ошентип Саманиддер доорунда Фергана өрөөнүндөгү ар бир шаар жана айыл кыштактын жамы-мечити же мечити болгон. Бул болсо ферганалыктардын мусулманчылыктарында канчалык ыкластуу болгондуктарынын жана кайрымдуулукту жакшы көрүшкөндүктөрүнүн ачык далили боло алат. Чындыгында ферганалык түрк элдери ислам аркылуу көптөгөн нерселерге жетишишкен. Муну биз батыш илимпозу Фрйенин тили менен түшүндүрсөк:⁷² “Шексиз кайры дин индус, славян, армян, грек жана африкалык сыяктуу түрк болбогон көптөгөн кулдар бар эле. Кандай болгон күндө да түрктөрдөн башка баары үчүн ислам мамлекети деп аталган жайга баш ийип жашоо абдан оңой болду. Бирок түрктөр өздүктөрүн коргоого жетишишти. Бул сүрөттөө IX кылымдын баш чендеринде жашаган энциклопедист ал-Жахыз тарабынан жасалган. Тарых күмөнсүз түрк элдеринин келечегине пайдалуу болду. Алар да колдоруна тийген мүмкүнчүлүктөрдү жакшы пайдаланышты. Ал эми Индия, Африка жана башка мамлекеттерден болгон кулдар өнүгө алышпады жана эч кандай өз алдынча коом түзө алышкан жок». Мында түрк элдери дегенибизде ферганалыктарды алардын сыртында карабашыбыз керек. Себеби кийинки бөлүмдө биз көптөгөн Ферганий лакаптары менен бирге туркий лакаптары менен таанымал аалымдарды көрөбүз. Алардын ичинен таанымал математикчилер Амажур уулу Абдуллах ал-Туркий ал-Ферганий, уулу Али (270-321/883-933) жана Хажиб ибн Малик ибн Эркин Абул-Аббас ат-Туркий ал-Фарганий (ө.ж. 306/918) ж.б. бар. Ферганалыктар бир гана илим жаатында эмес аскердик жөндөмдүүлүктөрү жана ар түрдүү өзгөчөлүктөрү аркылуу халифалар тарабынан алкоого алынышкан. Кошуунда аскер башчылык милдетин аткарышып, аймак башкаруучулук мансаптарына жетишишкен. Мүмкүнчүлүк туулары менен көз карандысыз мамлекеттерди курушкан. Алардан бири Мысыр жана Сирияда Толунийлерден кийин Ихшидий мамлекетин (324-359/935-969) курган Мухаммед ибн Тугж саналат.⁷³ Халифалар тарабынан жактырылган ферганалык жана башка жактан келген түрк элдери үчүн айрыкча Самарра шаары курулган. Якубийнин эмгегинде⁷⁴ баяндалгандай арасында ферганалыктар да болгон түрк элдери башка-башка көчөлөргө жана башка-башка кварталдарга жайгаштырылып, алардын башка жоокерлер жана калктар менен аралашпоосу үчүн халифа түрк элдеринен кыздарды, күндөрдү сатып алып, алар менен үйлөндүргөн атүгүл алардын балдарынын да башкалар менен үйлөнүүсүнө тыюу салган. Ушундай маалыматтардан соң халифалардын түрк элдерин жактыргандыгын жана колдогондугун айтууга болот. Ошентип ферганалык түрктөр ислам маданияты менен таанышып, мусулман дүйнөсүнө көптөгөн ийгиликтерди алып келген. Фрйе айткандай,⁷⁵ ислам дини Маверауннахрды да өз ичине камтыган

70 Макдисий, *Ахсанут-такасим*, 272.

71 Ибн Хавкал, *Китабу суратил-арз*, II, 511-513.

72 Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara Örneği*, 138.

73 Philip K.Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul, 1980, III, 716.

74 Якубий, *Тарих*, I-III, Лейден, 1883, 258-263.

75 Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara Örneği*, 68.

бардык мусулман дүйнөсүнө Ахемениддер жана Александр Македонскийден бери ээ боло албаган биримдикти тартуулаган. Өзгөчө ислам бүгүнкү күнгө дейре өкүм сүргөн моралдык жана маданий байланышты Хеленизмден да жакшы камсыздай алган.

Саманиддер мезгилиндеги Ферганада билим берүү Бухарадагы сыяктуу медреселерде эле эмес куттаб, үй, ханаках жана мечиттерде да жүргүзүлгөн.⁷⁶ Булактарда куттаб деп аталган жайлардын бар экендиги жөнүндө маалыматтар жазылган эмес. Бирок Фергана өрөөнүндөгү шаарлар Бухарадай деңгээлде чоң болбосо да, ири шаарларында куттабтардын бар экендигин айтууга болот. Фрийе белгилегендей эле⁷⁷ бул мезгилде билим алуу көбүнчө устат-шакирт негизинде берилген. Окуучулар белгилүү бир тармакта атагы чыккан аалымдын айланасында чогулуп билим алышкан. Китеп дүкөндөрү, чогулуш өтүүчү жайлар окуу борборлору катары кызмат кылган. Намазкана жана мечиттерде берилген сабактарга келсек, бул жайларда сабактар көбүнчө диний сабактар басымдуу болуп окутулган. Мечит сабак берүү үчүн үйлөрдөн да жакшыраак болгондуктан, эл мында берилип жаткан билим берүүгө көбүрөөк кызыгышкан.⁷⁸ Ал эми бул туурасында Мақдисий Фергана өрөөнүндө 40 чакты жамы мечиттин ушундай иштерди аткаргандыгын белгилейт.⁷⁹ Аталган жамы-мечиттерде ибадаттардан сырткары билим берүү жараяны да аткарылган. Чоң мечиттерде хатибдер жума жана айт намаздарда элге хутба окушкан.⁸⁰ Эгерде аймак башкаруучусу арап тилин жакшы билген болсо, анда башкаруучу өзү хатиптик милдетти аткарган. Ханакахтарга келсек, бул жайлар көбүрөөк диний мистикалык билим берүү жайы катары кызмат кылган. Мақдисий, керрабий мазхаб өкүлдөрүнө таандык бир эле Ферганада эле эмес бүтүндөй Маверауннахр жана Хоросандын бир топ шаар-кыштактарында ханакахтары болгонун жазат.⁸¹ Ошентип алгачкы билимдерин устат үйлөрүнөн, китеп дүкөндөрүнөн, мечит жана ханакахтардан үйрөнгөн окуучулар, андан соң ири шаарларда жайгашкан окуу жайларга барып илим алышкан. Алардан бири болгон астроном Ахмад ал-Фарганий Мерв шаарына барып, ал жерде окуп жаткан учурда халифа Маъмун өзү менен кошо аалымдар жана сарай кызматкерлери менен бирге орун которушканда Ахмад ал-Фарганийни да ала кеткен.⁸²

76 Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, 282.

77 Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara Örneği*, 98.

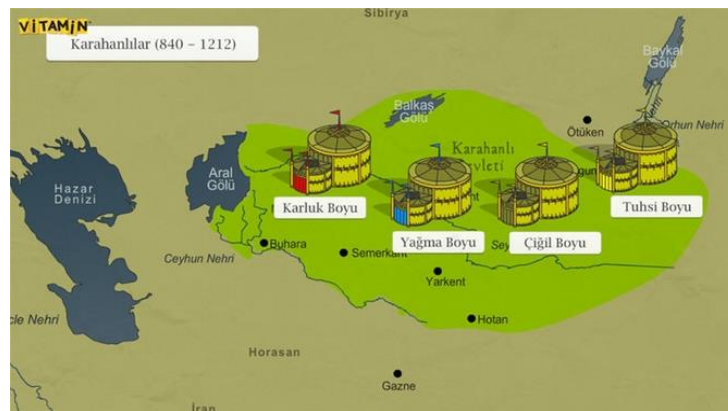
78 Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, 283.

79 Мақдисий, *Ахсанум-такасум*, 271-272.

80 Barthold, *Türkistan*, s.250.

81 Мақдисий, *Ахсанум-такасум*, 238, 323.

82 М.М. Хайруллаев, *Маънавият юлдузлари*, Ташкент, 1999, 44-45.

Бул орунда VIII кылымда Түркстан аймагында жайыла баштаган ислам дини кийинчерээк Саманиддер доорунда (819–999) Баласагын шаарына дейре жеткен.⁸³ Мындан сырткары Саманид башкаруучуларынан Исмаил ибн Ахмед (892–907) узакка созулган курчоодон соң Талас шаарын Караханиддерден алган (893), шаардагы эң чоң чиркөө мечитке айландырылган. Талас башкаруучусу көптөгөн кол астындагы байлар менен исламды кабыл алышкан.⁸⁴

Караханиддер доорунда ислам дини өзгөчө Абдулкерим Сатук Буура Хан доорунда тездик менен жайылган. Сатук Буура Хандын Саманид үй бүлөсүнөн бирөөсүнүн үгүтү аркылуу исламды кабыл алгандыгы,⁸⁵ абасы Угулжакка каршы ийгиликтүү күрөшүп, мамлекеттин батыш бөлүгүндө исламдын жайылуусуна (X кылым) салым кошкондугу маалым.⁸⁶ Сатук Буура Хандан кийин кыска мөөнөткө өкүмдарлык кылган уулу Муса Тонга Иликтин айланасына аалымдарды жана шайыктарды топтогондугу калкы үчүн мектеп, мечит жана ханакактарды курдургандыгы баяндалат.⁸⁷ Бул доорго күбө болгон Мақдиси Маверауннахр аймагында жетишип чыккан адамдардын жогорку баалуулуктарын мындайча баяндайт: «Чыгыш аймагы аймактардын ичинен улук инсандары жана аалымдары эң көп болгон, жакшылыктын булагы, илимдин борбору, исламдын бекем таянычы жана

83 Barthold. Moğol İstilasına Kadar Türkistan. 275-бет.

84 Barthold. Moğol İstilasına Kadar Türkistan. 241-бет; V. P. Mokrinin. В. М. Плоских. Кыргызстан тарыхы. кот. Д. Сапаралиев, Б. Баркаев. Бишкек, 1995. 86-бет.

85 Джамал ал-Карши. История Казахстана в персидских источниках ал Мулхакат бис сурах. Алмата 2005. 102-б. Рамазан Шешен Жамал Каршинин «Мулхакатус-сурах» аттуу эмгегинен бир бөлүгүнүн котормосун берген. Анда Сатуктун мусулман болуусу тууралуу айтылат. Şeşen. İslâm Coğrafyacılara Göre. 205-бет; O. Pritsak. Karahanlılar. //İA. VI. 253-бет; Esin. İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi. 164-бет; Материалы по истории Средней и Центральной Азии. 1988. 105-бет.

86 O. Pritsak. Karahanlılar. //İA. VI. 253-бет. Авасы менен күрөштө жеңишке жетишкен Сатук Ат-Башы жана Кашгарды каратып, Артуштагы ибадаткананы мечитке айландырган. Esin. İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi. 165-бет. Şeşen. İslâm Coğrafyacılara Göre. 203-бет.

87 Nesimi Yazıcı. İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi. Ankara, 2002. 131-бет.

эң бийик чеби болгон аймагы. Бул аймактын өкүмдары өкүмдарлардын эң улугу, кошуну кошундардын эң жакшысы саналат.»⁸⁸

Ислам дини жаңыдан каратылган аймактарда саясий үстөмдүк жана соода аркылуу да жайылган. Муса Тонга Иликтен кийин Караханид тактысына олтурган Сатук Буура Хандын кийинки уулу Байташ Арслан Хан (Сулайман), кайры дин душмандарга каршыкүрөш жүргүзүп, бүткүл Караханид мамлекетин мусулман аймагына кошууга жетишкен.⁸⁹ Караханид өкүмдарлары, ислам динине бир гана үстөмдүк куралы катары карашкан эмес. Диндин өкүмдарлардын жеке жашоолорунда да чоң орду болгон. Алар диндин буйруктарын аткаруунун өкүмдарларга да парз экендигин билишкен. Ибнул Асирдин берген маалыматы боюнча Тафгач Хан Ибрахим, өзгөчө диндарлыгы менен таанылган адам эле. Укукчулар менен кеңешпей туруп эч качан акча албайт жана аалымдарга чоң урмат көрсөтчү. Мисалы захид аалым болгон Абу Шужа ал-Алави бир күнү ага: «Сен өкүмдар болууга ылайык эмессиң»-деген кезде, хансарайдын эшиктерин жаап, тактыдан кетүүгө чечим кылган эле. Бирок шаар эли топтолуп аалымдын жаңылгандыгын, хандын калкы үчүн сарптаган убактысынын аалымдын сөздөрүн жокко чыгаргандыгын айтышып, өкүмдарды араң көндүрүшкөн.⁹⁰

Караханид калкынын арасында ислам тездик менен жайылган. Ибнул-Асир берген маалыматтар боюнча хижрий 340/григориан 960-жылы 200000 боз үй түрк уруулары исламды кабыл алышкан.⁹¹ Байтур булардын арасында кыргыздардын да болгондугун ыктымал катары көрөт.⁹² Кийинки жылдарда да мындай топ топ болуп исламды кабыл алуулар уланган. Мисалы азыркы Казакстан талааларында көчмөн турмуш жашаган жана жайда Булгарларга коңшу, ал эми кышта Баласагын аймагына көчүп келип жашоочу 10000 түрк урууларынан турган үй бүлөлөрдүн, 1043- жылы курман айт майрамында 20000 кой союшуп, ислам динин кабыл алышкандыктары жазылат.⁹³ Аталган коомчулуктун түрк тектүү экендиктерибулактарда баяндалган.

Караханиддер доорунун алгачкы түрк-мусулман маданият борборлору көпчүлүк учурда өкүмдарлардын жана аймак башкаруучулардын жашаган жерлери болгон. Бул жерлерде өкүмдардын коргоосу астында мечиттер жана медреселер ачылган. Аталган мекемелердин аймактын жашоочуларынан болгон кыргыз урууларына исламдын үйрөтүлүүсүндө чоң ролу болгон.⁹⁴ Бул шаарларды

88 Makdisi. Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim. 260-бет.

89 Nesimi Yazıcı. İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi. 131-бет; O. Pritsak. Karahanlılar. //İA. VI. 253-бет.

90 İbnu'l-Esir. İslâm Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi. IX. 234-бет.

91 İbnu'l-Esir. İslâm Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi. VIII. 460-бет.

92 Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. II. 24-бет.

93 İbnu'l-Esir. İslâm Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi. IX. 396-397-бет; T. W. Arnold. İntişar-ı İslâm Tarihi. çev. N. Gündüzler. Ankara, 1982. 219-бет; Osman Turan. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi. 239-бет.

94 Исламдын кабыл алынуусунун символу катары болгон жамы-мечит. мечит жана намаз окулуучу жайларда халифа жана өкүмдардын аттары хутбада окутулган. Юсуф Кадыр Хандын уулу Шарафуддавла Абу Шужа Арслан Хандын атына Кашгар. Хотон жана Баласагын мечиттеринде хутба окулгандыгы маалым. Решат Генч. Карахандар мамлекетинин бийлик түзүлүшү. 99-бет.

төмөнкүдөй атоого болот: Ахсикет, Барскан, Бинкас, Бинакас, Бухара, Хоженд, Дебусийе, Фергана, Хефтдих, Илак, Исфижаб, Иштихан, Атлах, Кенд, Куз-Орду (Баласагын), Кармина, Касан, Кашгар, Киш, ал-Кушаникас, Маргалан, Өзгөн, Риштан, Саганиян, Шаш, Талас, Тункас, Ушрусана, Яркенд.⁹⁵

Караханид мамлекетинин чек араларын ошол доордун жазуучусу Махмуд Кашгаринин чыгармасынан да аныктоого болот. Анда Караханид кошунунда, Ограк, Чигил, Карлук сыяктуу ар түрдүү түрк урууларынын да казаттарга чыгышкандыктары айтылат. Караханиддер менен коңшу Ограк уруусу, Уйгурлар менен болгон согуштарда чоң кызматтарды көрсөтүшкөн.⁹⁶ 1041-жылы түндүк-чыгышта Ябакуларга каршы Караханид кошунуна жардам берген Басмыл жана Чомулдардушмандын таанымал аскер башчысы Буке Будрачты жеңилүүгө учуратып, Караханиддерге жеңиш алып келген.⁹⁷ Бул тууралуу чыгармада мындайча баяндалат:

«Будрач йеме кудурди/ Будрач дагы кутурду,
Алпагатун адхырды/ Алптарын (жигиттерин) айырды,
Сүсин яна кадырды/ Жоокерин дагы кайтарды,
Келгалимет иркешүр/ Келүү үчүн чогулушат.»⁹⁸

95 O. Pritsak. Karahanlılar. //İA. VI. 259-бет. Бул доордо Самарканд жана Бухара шаарлары менен кошо Фергана аймагы да маданияттын, илим-билимдин борборуна айланган. Бул борборлор көптөгөн аалым жана акындарды өзүнө тарткан. Barthold. İslâm Medeniyeti Tarihi. (izah ve düzeltmeler F. Köprülü). Ankara, 1971. 47-бет.

96 Махмуд Кашгарий уйгурлардын ошол доордо исламды кабыл кылышпагандыгын мындайча белгилейт: «Ал аймакта (уйгур өлкөсү) беш шаар болуп, ал жердин калкы каапыр жана уста аткычтар саналышат. Ал шаарларды Зулкарнайн курдурган.» Махмуд Кашгарий. Девану Лугатит Түрк. I. 136-бет.

97 Решат Генч. Карахандар мамлекетинин бийлик түзүлүшү. çev. Muzaffer Ürekli, Ziba Musabaeva. Бишкек, 2004. 199-200-беттер.

98 Махмуд Кашгарий. Девану Лугатит Түрк. I. 161-бет. Түрк тилиндегиси үчүн караңыз Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lugati't-Türk Tercemesi. çev. Besim Atalay. Ankara 1985. I. 144-бет. Караханид калкынын башка түрк элдерине жасаган жихад жана казаттар үчүн караңыз. Osman Turan. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi. İstanbul, 1978. I-II. 237-238-бет.